

ՆԱԽԱԳԻՒՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐԾՆՔ ՀԱՅՈՑ

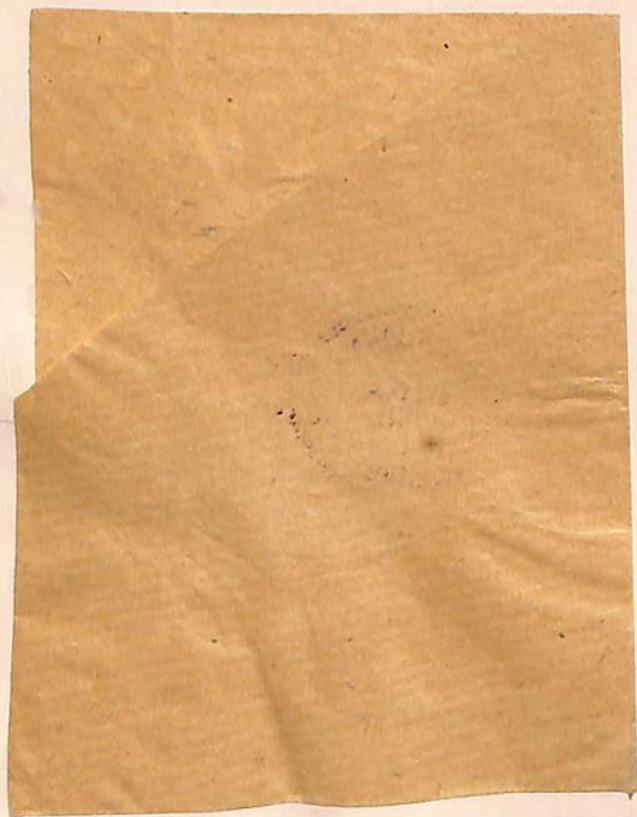
Ուսումնասիրեց -

ՏՈՔԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԾՈՎԻԿԵԱՆ,

Պոստոն

1939

Գիտե՛ք իմ խոսքը

✓

29

Ծ-79

ՆԱԽԱԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔ ՀԱՅՈՑ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Ուսումնասիրեց

ՏՈՒԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՎԻԿԵԱՆ

ՀԳԾԶ

ԲԵ

0651

Պատրոն

1939

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔ ՀԱՅՈՑ

Կրօնը մարդ էակին մէջ բնածին զգացում մը նըկատուած է, որովհետեւ եղած չէ ոեւէ ժողովուրդ, նախապատմական ցեղերէն սկսեալ մինչեւ քաղաքակրթեալ համայնքները, որ արտայայտած չըլլայ սիրոյ, յարգանքի, վախի ու պաշտանքի զգացումները: Նախամարդն ու անքաղաքակիրթ ցեղերը բնութեան այլազան ոյժերէն ու երևոյթներէն վախցած, զմայլած ու իրենց երջանկութիւնն ու կեանքն իսկ անոնցմէ ակնկալած, պաշտած են զանոնք: Իսկ քաղաքակիրթ մարդը՝ իր բարձրագոյն ըզգացումներուն ու ներշնչումներուն համաձայն ստեղծած է աւելի բարձր կրօններ, աւելի խորունկ հաւատքի ու գիտակցութեան վրայ հիմնուած:

Կրօնքը՝ ամենապարզ սահմանումով, կարելի է անուանել հոգեկան յարարերութեան կապը մարդուն եւ տիեզերքի խորհրդաւոր ու անծանօթ ոյժին, Աստուծոյ միջեւ:

Ամէն կրօն իր մէջ ունի ճշմարտութեան կորիզ մը, հաւատքի պայծառ կամ աղօտ լոյս մը: Ինչ որ անցեալին մէջ կամ այսօր իսկ կ'անուանենք կռապաշտութիւն, ոգեպաշտութիւն կամ բնապաշտութիւն, պաշտամունքի ձեւեր են միայն եւ ճշմարտութիւնն այն է, որ մարդը երբէք պաշտած չէ լոկ նիւթը, կամ բիրտ ոյժը, այլ պաշտած է անոնց ետեւ թաղնուող ոգին, գաղափարականը:

Ժողովուրդներու նկարագիրը, անոնց մշակոյթի չափանիշն ու քաղաքակրթութեան աստիճանաչափը կարելի է փնտռել անոնց կերտած ու պաշտած կրօնքին մէջ: Անոնց հոգեկան ապրումները, դարերու ընթացքին հաւանօրէն այլասեռած ու աղաւաղուած, սակայն տիրու-

կանօրէն կը նշմարուին իրենց ապրած կեանքին, սովորութիւններուն եւ աւանդութեանց մէջ ու կը դեղադարձեն անոնց ժողովրդական բանահիւսութիւններն ու երգերը: Կրօնքը, հետեւաբար, իր ունէ մէկ ձեւին մէջ՝ դինքը պաշտող ժողովուրդին ինքնարուիս զգացումին ու հաւատքին արտայայտութիւնն է, ու յաճախ կը ներկայացնէ անոր ապրած հարազատ կեանքը:

Ինչպէս ամէն ազգ, Հայն ալ ունեցած է իր կրօնը, աւելի ճիշտը իր կրօնքները, իր սրբափութեան զանազան շրջաններուն ընթացքին, որոնց հալիւրճ ուսումնասիրութեան նուիրուած է այս փորձը:

Զանազան անուններով կարելի է որակել Հայկական մշակոյթի այս հոյակապ ու հարազատ ստեղծագործութիւնները եւ Հայ Հաւատքի սոյն ինքնարուիս արտայայտութիւնները՝ — Հայուն կրօնը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ կարելի է կոչել զայն, բայց այդ յորջորջումը լիակատար պատկերը չի տար Հայուն նախաՔրիստոնէական կրօնքին, որովհետեւ անիկա շատ աւելին կը պարունակէ, քան զուտ դիցապաշտութիւնը:

ՀԵԹԱՆՈՍԱԳԱՆ ԿՐԾՆ ՀԱՅՈՅ անունը տրուած է Հայուն հին կրօնքին, սակայն ասիկա ալ ճշգրիտ ու լրման կերպով չպատկերացնէր Հայկական պաշտանքի բաղմապիսի ու այլազան արտայայտութիւններն ու ձեւերը:

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ ՀԱՅՈՅ անունը կը գործածէ երջանկայիշատակ Ալիշան՝ իրր կրօնաւոր ու բանաստեղծ: Ճիշտ ու պատկերաւոր բացատրութիւն մ'է այս անուանակոչումը, եթէ ուղենք ընդունիլ զայն իրր Հայուն հոգիէն բղիած բոլոր հաւատքներուն հաւաքականութիւնը ներկայացնող ամբողջութիւնը:

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԻԱԿԱՆ ԿՐԾՆՔ ՀԱՅՈՑ, աւելի ճշգրիտ ու լման անուն մ'է թերեւս, որովհետեւ անիկա իր մէջ կը պարփակէ հաւատքի ու պաշտամունքի այն բոլոր ներշնչումներն ու արտայայտութիւնները, որոնք անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր բոլրամէն Հայուն հոգիէն, իբր հարապատ կամ իբր օտարամուտ՝ բայց հայացուած արժէքներ :

Բոլոր ժողովուրդներու նման Հայն ալ իր պատմութեան տարբեր շրջաններու ընթացքին եղած է, կռապաշտ, քնուքնապաշտ, ոգեպաշտ, փէթիշապաշտ, բազմաստուածեան, ու նախահարց պաշտամբին նուիրում : Սակայն Հայոց Հին Կրօնը, իր բազմազան ձեւերուն մէջ յայտնաբերած է ազգային զօրաւոր ու վսեմ նրկարադիր մը, այսինքն ազատութեան եւ անկախութեան տենջանքին ու հաւաքական մարքուր բարոյականի կարկառուն եւ ուժեղ արտայայտութիւն մը : Այս ճշմարտութեան ապացոյցները կը տեսնենք մենք մեր առասպելական պատմութեան հերոսներու կեանքին մէջ, մեր աւանդութեանց մէջ, մեր ժողովրդական բանահիւսութեանց մէջ :

Հայը ամէն բանէ աւելի եղած է զազափարապաշտ ժողովուրդ եւ պաշտած է որոշ զազափարներ : Անիկա պաշտած է ազատութեան եւ անկախութեան զազափարը, քաջութիւնը, հերոսութիւնը, մարքասիրութիւնը, ընտանեւորութիւնը, Հայ օճախի սրբութիւնը, զգաստութիւնը, իմաստութիւնը, նուիրումի ու զոհարարութեան ոգին : Ու այս բոլոր զազափարները ապրած ու ապրեցուցած է, զանոնք յաւերժացնելով զոգտրիկ դիւցադներգութեանց մէջ :

ՆԱԽՐ - ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՐԾՆՔԸ

Հայաստանի պատմական շրջանէն երկար դարեր առաջ հոն կը բնակէր Նախր - Ուրարտական ժողովուրդը :

Նախ քան զՔրիստոս , Եօթերորդ Դարուն Հնդեւրոպական նոր ու կենսունակ ցեղ մը արշաւեց Հայաստան , տիրապետեց երկրին ու ծագում տուաւ Հայ ազգին : Եւ որովհետեւ Հայկական քաղաքակրթութիւնը եւ ցեղագրութիւնը որոշ ազդեցութիւն կրած է նախկին Նաիր – Ուրարտացի ժողովուրդէն ու անոր մշակոյթէն , անհրաժեշտ է նախ ուսումնասիրել Նաիր–Ուրարտական կրօնքը :

Հակառակ Ասորեստանի , Քաղդէոյ եւ այլ նախնական ժողովուրդներու մօտիկ դրացնութեան եւ ազդեցութեան , Նաիր – Ուրարտական կրօնքը հիմնադէս կը տարբերէր անոնց կրօնքներէն : Ասորական կրօնքի հիմը ահն ու սարսափն էր , մինչդեռ Ուրարտական կրօնքը աւելի ազնուական շունչ մ'ունէր ու հիմնուած էր լոյսի եւ երկինքի դադալիարներուն վրայ : Անոնք ալ կը վախնային բնութեան ահեղ ուժերէն , աստղերու մարդոց վրայ ունեցած ազդեցութենէն , եւ դեւերէն : Ասոր հետեւանքով կրօնական երեք ուրոյն ձեւեր ստեղծուեցան — մեծ աստուածներու կրօնքը , աստեղապաշտութիւնը եւ կախարդութիւնը :

ՄԵԾ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ : Իւրաքանչիւր աստուած կը ներկայացնէր մասնաւոր քաղաք մը : Ժամանակի ընթացքին մայրաքաղաքին աստուածը ստացաւ զերիշխան դիրք մը : Աստուածներու բնակարաններն էին արեւն ու լուսինը , եւ մոլորակներէն ոմանք :

Ուրարտական համաստուածութեան վեհադոյն աստուածը Խաղտիս կը կոչուէր , եւ լոյսի աստուածն էր — «Հօօր տէր» , «տէր ժողովուրդներու» , հողեկան , մտաւորական , ու բարոյական մաքրութեան «լոյսը» :

Տէիսրաս երկինքի աստուածն էր ու կը տիրապետէր Ուրարտական երկնակամարին , օդին ու մթնոլորտին :

Արտիմիս արեգակի աստուածն էր, որ արեւին լոյսը տեսանելի կը դարձնէր երկնից կամարին վրայ:

Այս երեք աստուածները Նաիր — Ուրարտական կրօնքին երրորդութիւնը կը ներկայացնէին, արարիչները տիեզերքի եւ մարդկութեան:

Կային նաեւ ուրիշ աստուածներ: Սիէլտարդիս, խաւարահալած գիշերային լոյսի աստուածը, Ուաս՝ իշխանը հովերուն ու մթնոլորտին, Ատրիմիս՝ փոթորիկի եւ մըլըրիկի աստուածը, Էլիպրիս՝ արշալոյսի աստուածը, Ունիմաս՝ երկրագործութեան եւ Ուխաս՝ անձրեւի աստուածը: Բազդատու՝ յաղթութեանց դիցուհին, Հարուբիմիս՝ վարուցանի եւ պտուղներու դիցուհին, եւ Սարիս, Շամիրամի համազօր, սիրոյ եւ բեղմնաւորութեան դիցուհին:

ԱՍՏՂԱՊԱՇՏՈՒԹԻԻՆ: Այս մեծ աստուածներէն զատ Նաիր — Ուրարտացին կը պաշտէր նաեւ աստղերը, որոնք կը նկատուէին աստուածներու թարգմանները, եւ իրենց ազդեցութեան տակ կը պահէին ու իրենց կամքին կը հնազանդեցնէին բոլոր կենդանիներն ու մարդիկը: Ամէն անձի բազդ աստղի մը կապուած էր: Ասուպներն անդամ որոշ նշանակութիւն ունէին: Մինչեւ այսօր իսկ դեռ հայ ժողովուրդին մէջ գոյութիւն ունին նախապաշարումներ, որոնք կը յիշեցնեն այդ հին հաւատալիքներուն հետքերը:

ԿԱՆԱՐԴՈՒԹԻԻՆԸ. Նաիր — Ուրարտացին կը հաւատար չար ոգիներու եւ դեւերու գոյութեան ու կը սարսափէր անոնցմէ: Անիկա նաեւ կը սոսկար կախարդներէն: Մոգերուն դործն էր զանազան ձեւերով հմայազրկել չար դեւերը:

Նաիր — Ուրարտացիք ունէին իրենց Տաճարները, որ Դուռն կը կոչէին: Պաշտամունքը կը բաղկանար դից մատուցուած զոհարերութիւններէն:

Կրօնական այս տեսակ դրուժիւն մը գոյութիւն ունէր հոն, երբ արիական Հայերը ոտք դրին իրենց նոր Հայրենիքին մէջ եւ նուաճելով Նաիր — Ուրարտական ժողովուրդը, հաստատեցին բոլորովին նոր քաղաքակրթութիւն մը ու ստեղծեցին նոր մշակոյթ մը :

ԱՐԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՅ ԿՐԾՆԸ

Իրենց նոր Հայրենիքին մէջ յաղթականօրէն հաստատուող մեր այս նախահայրերը իրենց յանդուգն ու քաջարի նկարագրին հետ նաեւ ունէին հոգեկան ու իմացական ժառանգութիւն մը եւ քաղաքակրթական բարձր արժէքներ, որոնց հարազատ ներշնչումին ու առաջնորդութեան միջոցաւ յաւերժացուցին Հայ Յեղին կեանքը, միշտ անաղարտ պահելով Հայուն ոգին, աղբային էութիւնը, լեզուն, բարքերն ու կրօնա-բարոյական ըմբռնումները :

Եւրոպայէն դէպի Ասիա գաղթող ժողովուրդ, անիկա բնականաբար առաւել կամ նուազ չափով աղղուեցաւ դժբաղի բարբարոս ժողովուրդներու բարքերէն ու սովորութիւններէն : Մինչեւ անդամ երկար ժամանակ ենթարկուելով թշնամիներու տիրապետութեան՝ ստիպմամբ ընդունեց անոնց կրօնքը : Սակայն մէկ բան միշտ նշմարուած է Հայկական բաղմադարեան պատմութեան ընթացքին : Ատիկա այն անուրանալի ճշմարտութիւնն է, թէ Հայերը միշտ բարձր մնացին իրենց չրջակայ աղղերէն, քաղաքակրթութեան, յառաջդիմութեան եւ գիտութեան համար տաժած իրենց սիրով : Հայը միշտ մնաց անկախութեան ու ազատութեան սիրահար, աշխատասէր ու գործունեայ, հաւատարիմ ու վստահելի, ընտանեւէր եւ հաւատաւոր, գաղափարապաշտ ու կրօնասէր :

Հայ ժողովուրդի հոգեկան ձգտումը եղած է միշտ փնտռել, գտնել, պաշտել ու տարածել լոյսը : Ու անիկա հաւատարմօրէն հետեւած է իր այս առաքելութեան, յա-

ճախ ի դէն՝ իր աղգային անկախութեան ու երջանկութեան :

Լոյսի սիրահար այս առոյգ ժողովուրդը, ըլլալով միշտ խաղաղասէր ու խոչալապաշտ, բնազդային հակում մ'ունէր դէպի կրօնական ու հոգեկան ասպրումներ: Բոլոր նախնական ժողովուրդներու նման անիկա ալ ի սկզբան պաշտեց բնութիւնը եւ երկրպագեց անոր սարսու-ազդեցիկ ուժերուն ու երեւոյթներուն: Նաեւ անիկա իր սրտին խորը վառ պահեց որդիական անխաբար ինքնողանութիւնը սէրը հանդէպ իր նախահարց, սէր մը՝ որ պաշտանքի հաւասարեցաւ հուսկ յետոյ:

Այս կրկնակ պաշտանքներէն ծնաւ կրօնք մը, բնապաշտական ու ծնողապաշտական խառնուածքով, որ թէեւ պարզ ու յստակ իր նախնական չրջանին մէջ, սակայն ժամանակի ընթացքին դարձաւ բարդ ու կնճռոտ, զգենալով կռապաշտական ու զիցարանական ինքնատիպ ու օտարամուտ բազմաստուածեան պատմութեան մը:

Կարելի է ճշգրիտ ու պայծառ ըմբռնում մ'ունենալ Հայոց նախա-Քրիստոնէական կրօնքի մասին, առանց ուսումնասիրելու օտար աղբեցութիւնները, մասնաւորապէս Պարսկական եւ Յունական աղբեցութիւնները, որոնց յակամայիս ենթարկուեցաւ Հայաստան, անոնց տիրապետութեանց յաջորդական չրջաններուն:

Հայ Կրօնքը միացումն է քանի մը կրօնքներէ բղխած հոսանքներու, որոնք բոլորն ալ ստացած են Հայկական հարապատ դրոշմ եւ արտայայտութիւն: Նաիր - Ուրարտական ժողովուրդին կրօնքը, արիական Հայերու կրօնքը, Պարսիկներու եւ Յոյներու կրօնքները, ինչպէս նաեւ Ասորեստանի եւ ուրիշ դրացի ժողովուրդներու կրօնքները, իրենց բաժինը հայթայթած են Հայոց նախա-Քրիստոնէական կրօնքը կերտելու համար:

Հայաստանի ժողովուրդը իր աշխարհադրական կազմութեան հետեւանքով շատ կանուխէն դարձած էր կրա-

կապալառ : Հայկական բարձր լեռներու դադաթներէն ժայթքող հսկայական ու լուսափայլ հրաբուխները, իրենց մշտալառ ու ահագեցիկ բներեւոյթներով Հայ ժողովուրդը մղած էին դէպի հրապաշտութիւն : Կրակապաշտութեան գլխաւոր կեդրոններն էին Դարբնաց-ֆար, Անձեւացեաց Կանգուար ու Ագուալի ֆար կոչուած լեռներուն մէջ, Բութ տեղը Վասպուրականի մէջ, Այրարատեան աշխարհի Բագրեւանդ դաւառը, եւ Փայտակարանի «Նօթը Փորակեան» բաղինները, որոնցմէ մին կը կոչուէր Վառափական հուր : Այդ զանազան կեդրոններուն մէջ կային «Տուն Կրակի, բնական ու արուեստական մշտալառ ատրուշաններով ու հրատներով» զարդարուն : Մեր նախահայրերը այնքան սիրեցին ու պաշտեցին կրակը, որ անոր արտադրած մոխիրները Պարսից նման օդին մէջ չէին ցրուէր, ոչ ալ մոխրակոյտներու կը վերածէին, այլ զանոնք խիստ նուիրական նկատելով՝ լեռներու ստորոտներէն բղիթով մաքուր աղբիւրներու զուլալ ջուրերուն մէջ կը խառնէին կրակի աստուածացած մնացորդները :

Կրակապաշտութեան ազդեցութիւնը այնքան խորունկ եղած է հայ ռամիկին վրայ, որ այսօր խիստ անոր հետքերը կը տեսնենք մեր ժողովուրդին մէջ Տեառնընդառաջի երեկոյեան վառուած խարոյկներու սովորութեան մէջ : Հայաստանի շատ մը վանքերուն քով բխած աղբիւրներուն հայ ժողովուրդը տուած է Լուսաղբիւր յատկանշական կոչումը :

Կրակապաշտական այս նախնական սովորութեանց հետեւանքով, երբ պարսիկներ տիրապետեցին Հայաստանի, Հայ ժողովուրդը դիւրաւ ու հիմնովին որդեգրեց Զանդիկ կրօնը ու դարձաւ ջերմեռանդ Զրադաշտական : Սակայն շատ շուտով հայացուց զրադաշտական նախնական կրօնն ու անոր տուաւ տոհմային որոշ ու բարձրագոյն դրոշմ մը : Հին Հայոց հաւատքին մէջ շատ որոշ ջենք տեսներ Զանդիկ կրօնքի երկաստուածութիւնը, Որ-

միգրի՝ բարիի աստուծոյն, եւ Աեբիմանի՝ չարի աստուծոյն զոյութիւնը: Աւելի միաստուածութեան զաղափարը կուղայ խառնուել մեր բնապաշտութեան հետ, այնպէս որ իրանական կրօնքի չար ոգիի զաղափարը մեծ հետք թողուցած չէ մեր նախնական կրօնքին մէջ: Արամազդն էր միայն դերադոյն ու տիրապետող աստուածը:

Յունական տիրապետութեան շրջանին յոյն մշակութիւն ու լեզուին հետ միասին յոյն կրօնքն ալ տարածուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ Հայերը յունական կուռք — աստուածները զգեցուցին իրենց իրական հաւատքին յատկանշներով ու նմանութիւններով ու ստեղծեցին բազմաստուածութեան կրօնք մը:

Հայկական դիցարանութեան մէջ տիրապետող յատկանիշը մարդակերպական է: Ըստ Եփրայական կրօնքին՝ Աստուած իր պատկերին համեմատ ստեղծեց մարդը, իսկ հայկական՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ աղբերու դիցարանութեանց մէջ, Ժողովուրդներ իրենց պատկերին ու խառնուածքին համաձայն ստեղծեցին իրենց աստուածները:

Հայկական դիցարանութեան աստուածները մարդէակներ են, բաղկացած այրերէ, կիներէ եւ առոյգ երկսեռ երիտասարդներէ, որոնց բոլոր կարողութիւնները՝ իմացական կամ Փիզիքական շատ ու անհամեմատ աւելի բարձր էին քան մարդոցը: Եւ անոնք անմահ էին: Ժողովրդական ըմբռնումներն ու երեւակայութիւնը զանոնք օժտած էին մարդկային բնաւորութեամբ, մարդկային խառնուածքով, հաւասարապէս ենթակայ մարդկային առաքինութեանց եւ մոլութեանց:

Հայ Ժողովուրդը իր պատմական ու աւանդական հերոսներն ալ տակաւ խառնեց իր աստուածներուն հետ եւ զանոնք կոչեց դիւցազներ ու կիսաստուածներ եւ պաշտեց զանոնք:

Նախա-Քրիստոնէական կրօնքին մէջ հայկական

չաստուածները կը ճանչցունին Դիք անունով, իսկ չաստուածոհանները Դիցունի անունով:

ԱՐԱՄԱԶԴ — Հայկական համաստուածութեան (սրանթէոնին) զերազոյն աստուածն է Արամազդ, սլարոնական Որմիդդը, արարիչ երկնի եւ երկրի, «հայր՝ դիցն ամենայնի», ամենակարող, ամենիմաստ, արի, եւ սլար-զեւոդ «լիութիւն սլարարտութեան»: Անիկա հայրն է Միհրի, Անահիտի եւ Նանէի, որոնք առանց մօր սերած են իրմէ: Արամազդ մասնաւորապէս պաշտուած է Անի ամրոցին մէջ, Բարձր Հայոց Դարանաղեաց Գաւառը, բայց անոր պաշտամունքի բարոյական իմաստը անծանօթ կը մնայ դեռ, սլատմական յիշատակութեանց սլակասին հետեւանքով: Արամազդ հայ դիցարանութեան մէջ ճանչցուած է նաեւ իբր «Ամանորի դիք», ու իր պաշտամունքի հանդիսաւոր արարողութիւնները կը կատարուէին տարուան սկզբնաւորութեան, հայկական Նաւասարդ ամսուն մէջ: Իւրաքանչիւր ամսուան 15րդ օրը նուիրուած էր Արամազդի:

ԱՆԱՀԻՏ — Հայկական դիցարանութեան ամենահաւրադատ ու սիրելիագոյն դիցուհին է Անահիտ, Ոսկիամայր, «Մեծ Տիկինն Հայոց», դուստր Արամազդայ: Անիկա ճանչցուած է մայր ամենայն զգաստութեանց, կենսատու ոյժ եւ խնամակալ բոլոր Զօրութեանց, ինչպէս նաեւ աղբիւրը «լիութեան եւ սլարարտութեան, փառքն ու կեցուցիչը մարդկային ցեղին եւ բարեբարը բովանդակ մարդկութեան»: Անոր արձանը զուտ ոսկիէ շինուած էր, իբր նշան անոր մաքրութեան, անարատութեան ու կուսութեան: Օտար ու հայ սլատմիչներ ջանացած են աղարտել անոր նկարագիրը անբարոյիկ արաքներու անամօթ վերագրումներով, սակայն անիկա հայ դիցարանութեան մէջ կը կանդնի մաքրութեան եւ սրբութեան տիպար դիցուհին:

Տարին երկու անգամ մեծահանդէս կը տօնուէր մեծ ղիցուհւոյն պաշտանքի տօնը, դարնան ու աշնան, հայ ղից մեծահռչակ մեհեանին մէջ, որ հաստատուած էր Եկեղեաց Գաւառի, Երէզ աւանին մէջ, Գայլ Գետին քով, ուր կը կոչուէր նաեւ Անահիտական Գաւառ: Պաշտամունքի մեծ Տօնը կ'սկսէր Նաւասարդ մասուն 15-ին, որ կը համապատասխանէր Հայկական Բարեկենդանին: Մեծ Թիւով ուխտաւորներ կը խոնուէին հօն, ոմանք մինչեւ Բժշկութիւն խնդրելու համար: Հսկայ Թիւով զոհեր կը մատուցուէին անոր: Զոհաբերութեան համար սահմանուած եղներու հօտեր կը պարարտանային գաւառին մարմանդներուն վրայ իրենց ճակտին կրելով Դիցուհիին դրոշմը՝ լապտեր, ջահ կամ կիսալուսին:

Հայկական Անահիտը եւ իր մեհեանը մեծ հռչակ հանած էր նաեւ ուրիշ ազգերու մէջ ու կը պատուընէր բուն իսկ Հռովմի կայսրէն: Հայաստանի նշանաւոր Թագաւորներ, ինչպէս Արտաշէս Բ. իրենց հիւանդութեանց բուժման համար ուխտաւոր կը զրկէին հօն: Կիկերոն անգամ պանծացուցած է Անահիտի մեհեանն իրր ճոխադոյն ու ամենանուիրական մեհեանը Հայաստանի: Իւրաքանչիւր ամսուան 19-րդ օրը նշանակուած էր անոր պաշտամունքին համար:

ՄԻՀՐ — Արամազդի որդին ու Անահիտի եղբայրն էր Միհր, Արեգակնային աստուածը: Անիկա աստուածն էր լոյսի, ճշմարտութեան, արդարութեան եւ ուխտապահութեան: Խորենացի կը հաւաստէ թէ հայերը սովորութիւն ունէին Միհրի անունով երգուելու, իրր ուխտապահութեան եւ հաւատարմութեան աստուած, որ խիստ վրէժ-խնդիր էր նենգամիտներու ընդդէմ: Անիկա միջնորդ աստուած մ'էր, որ կը կռէր մարդոց եւ ղից գործերը յաւիտենականութիւն առաջնորդող կամուրջին վրայ: Մագդէական կրօնին մէջ անիկա նկատուած է նաեւ փրկ-

կիչ, ու պաշտօն ունի մեռելներուն յարութիւն տալու, աշխարհի Կատարածին օրը:

Միհրի նուիրուած մեհեանը կը գտնուէր Դերջան դաւառի Բաղառիճ գիւղին մէջ, ուր իբր զոհ ձի կը տրուէր անոր: Ամեն ամսու ութերորդ օրը յատկացուած էր անոր պաշտօնին:

Մեր լեղուին մէջ անոր անունով կազմուած բաւական բառեր կան, օրինակ՝ մեհեան, Մեհեկան ամիսը, Միհրան, Մեհրութան, Միհրդատ, Մեհեանդ (շարդ), որոնք կը հաստատեն անոր ունեցած ազդեցութիւնը հին Հայոց վրայ:

Միհրապաշտութիւնը ատեն մը շատ ազդեցիկ էր Հայոց եւ Պարսից մէջ եւ Գրիստոնէութեան դէմ մրցող ամենազօրաւոր ազդեակներէն մին դարձաւ մինչեւ Դ. դար, երբ անիկա կորսնցուց իր հրապոյրը:

Արտաւազդի զրոյցին նման առասպել մ'ալ Մհերի շուրջ կը դառնայ: Սրուանձտեանց իր «Գրոց Բրոց»ին մէջ կը յիշատակէ գոյութիւնը լերկ ապառաժի մը, Վանայ Բերդին քովի լեռնաշղթային վրայ, որ կը կոչուի Մեհրի Դուռ, տաշուած եւ բեւեռազրերով ծածկուած: Կ'ըսուի թէ Մհեր եւ իր ձին վաւերած են անոր ետեւ, ու հոն կը դառնայ աշխարհի անիւը (ճարխի Փալակ): Մհեր կ'սպասէ այդ անիւին՝ դադարման, որպէս զի ազատի, դուրս ելլէ ու աւերէ Աշխարհը:

ՏԻՐ – Հայկական դիցաբանութեան մէջ Տիր պաշտպանն է դպրութեանց եւ արուեստից ու մեկնիչ երազներու: Երկինքէն կախուած անոր դօտին գունագոյն ծիածանն է, որ կը կոչուէր Տիրական Գօտի: Անոր համար յատկացուած մեհեանը կը գտնուէր Արտաշատի դրանը քով, Երազամոյն կոչուած տեղը:

Տիր նաեւ կը կոչուէր Արամազդի զրիչ: Այս անուանակոչումն է թերեւս որ ռամկական բացատրութեամբ

եղած է գրող ու կը դործածուի «գրողը տանի» անէծքի իմաստով :

Հայկական հին ամիսներէն մին ձօնուած է անոր անուան ու կը կոչուի Տըէ, եւ կան տեղական ու յատուկ անուններ իր անունով կազմուած, օրինակ, Տիրոց, Տիրինկատար լեռ, Տիրան, Տրդատ եւայլն :

Հաւանականաբար Տերընտասը, որ հայ ժողովուրդը այսօր զուգընթացօրէն կը տօնէ Տեառնընդառաջի հետ միասին, Տիր աստուծոյն նուիրուած տօն մըն էր, որուն ի յիշատակ այսօր խարոյկներ կը վառուին : Այդ կրակէն մաս մը տուն տանելու սովորութիւնը կը համապատասխանէ հին հեթանոսական աւանդութեան, որու համաձայն նոր կրակի վառումով անոնք կը փառաւորէին նոր տարիին մուտքը և ժողովուրդը անոնցմով ապահովել կ'երազէր գալիք յաջողութիւններ :

ԱՍՏՂԻԿ — Անահիտի աղջիկն էր Աստղիկ ու իր մօրմէն յետոյ Հայոց ամենէն շատ յարգուած աստուածուհին : Անիկա լուսազեղ էր՝ աստղի պէս, սիրազեղ՝ աղաւնիի պէս եւ քուրեղ՝ վարդի պէս : Ասոր համար աստղ, աղաւնի եւ վարդ անոր խորհրդանշներն են : Առաւօտեան ամենափայլուն աստղը՝ Արուսեակ, կ'անձնաւորէր Վարդամատն Աստղիկ :

Անոր պաշտամունքի գլխաւոր վայրն էր Աշտիշատ, Տարօն, եւ հոն գտնուած մեհեանը կը կոչուէր «Անեակ Վահագնի», որովհետեւ Աստղիկ արեգակնային աստուծոյն տարփուհին կամ ամուսինն էր : Անձեանցեաց դաւառի Պաղատ լեռան վրայ ու Վանայ Ծովուն եզերքն ալ կը պաշտուէր Աստղիկ, Արամազդի հետ միասին : Անձնիւր ամսուան եօթերորդ օրը նուիրուած էր Աստղիկի :

Աստղիկի անունով դանազան տեղեր կը ճանչցուն, օրինակ Աստղնաբերդ, Աստղբերդ, Աստղիկ Բլուր, Աստղիկ Գետ, եւայլն :

Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ երբ Արածանին Մշոյ դաշտը կը մտնէ Կնճան սարերու նեղ կիրճերուն քարերուն զարնուելով «Գուռդուռ» ձայն մը կը հանէ: Գուռդուռ կոչուած այդ վայրը Աստղիկի լուգարանն էր: Անոր աստղագեղ մարմինը տեսնել փափաքող տարփաւորներ Դաղօնքի սարին վրայ կրակ կը վառէին, անոնց բոցերով զայն տեսնելու համար: Աստղիկ շուշանափայլ մը շուշով կը շրջափակէր ամբողջ վայրը ու անտեսանելի կը դառնար: Ոմանց կարծիքով այս մշուշին համար վայրը կոչուած է Մուշ:

Մեր Վարդապետը, որ շատ հաւանաբար հեթանոսական տօն մ'է, յետոյ փոխանակուած Տեառն մերոյ Այլակերպութեան տօնով, նուիրուած էր վարդապատն Աստղիկի: Ատոր համար է որ Վարդապառի օրը աղանւի կը թոցնեն շատ տեղեր ու ջուր կը սրսկեն միմեանց վրայ, իբր հեթանոսական տօներու մնացորդ սովորութիւններ, որոնց հետ նաեւ կայ էսպ մը Զրհեղեղի աւանդութեան:

ՆԱՆԷ — Արամազդի աղջիկն է Նանէ ու կը ճանչըցուի իբրեւ յաղթութեան դիցուհի: Ըստ պատմական աւանդութեան Արտաշէս Յունաստանէն բերաւ անոր արձանը, որ կուռքն էր յունական Աթենաս դիցուհիին, ու զայն կանգնել տուաւ Եկեղեաց դաւառի թիւ դիւղին մէջ:

ԲԱՐՇԱՄԻՆ — Բարշիմինա կամ Բարշեմին մին է այն կուռքերէն, որ Մեծն Տիգրան Միջագետքէն Հայաստան փոխադրեց ու հաստատեց Դարանաղեաց Թորդան դիւղին մէջ, ուր պաշտուեցաւ ան Ժամանակի մը համար: Անոր արական կամ իգական ըլլալուն մասին տարակարծիքութիւններ կան, սակայն ճշմարտութիւնն այն է, որ անիկա փիւնիկ աստուած մ'էր ու անունը կը նշանակէ «Տէր երկնի»: Բարշամինի արձանը կը ճանչցուէր «Սպիտակափառ» տիտղոսով:

Անանիա Շիրակացին երկնակամարի վրայ գտնուած

«Ծիր Կաթին»ի մասին դոյութիւն ունեցող առասպելին բացատրութեան մէջ կը յիշէ թէ Վահագն Հայոց «գող-ցաւ զյարդն Բարշամոյ», որ թափեցաւ երկնակամարին վրայ ու զեղղուկներ անոր տուին Յարգգող անունը:

ՎԱՀԱԳՆ — Գրիգոր Լուսաւորիչ երբ Կեսարիա մեկ-նեցաւ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար, արդէն իսկ կործանած ու քանդած էր Հայաստանի «Յօթը բազին»-ները: Սակայն ըստ Ագաթանգեղոսի, երբ ետ վերադար-ձաւ իմացաւ թէ Տարօնի Աշտիշատ գաւառի, Քարբէ լե-րան սնարին ու Արածանիի ամերուն վրայ դեռ կանգուն կը կենար Հայաստանի բազմահարուստ մեհեանը, որ կը կոչուէր Վահէվահեան մեհեան: Սոյն մեհեանը որ պատ-միչներու կողմէն միշտ ճանչցուած է «Ութերորդ» պաշ-տաման վայր, ունէր երեք զլխաւոր բազիններ որոնք ձո-նուած էին Վահագնի, Անահիտի ու Աստղիկի: Վահագն լոյսի, քաջութեան, եւ ճարտարութեան աստուածն էր ու միաժամանակ կը մարմնաւորէր նաեւ Բարութեան Ողին: Անոր պաշտօնն էր հալածել խաւարը անձնաւորող վիշապներն ու օձերը, ատոր համար զայն կոչեցին Վի-շապախաղ:

«Երկնքի ու երկրի զեղեցիկ տղան է խարտեաչ պա-տանեկիկ Վահագն», որ Հայոց մէջ ամենէն շատ ազգայ-նացած է եւ որուն մասին Գողթան Երգիչները հիւսած են զեղեցիկ բանահիւսութիւններ, որոնցմէ իբր նմուշ կը մնայ «Երկնէր երկին ու երկիր» երգը: Վահագն Հայ դիցարանութեան մէջ անձնաւորումն է Արեւիկն: Անոր պաշտաման համար նուիրուած էր նաեւ ուրիշ մեհեան մը Վարազայ լերան արեւելեան կողմը, Ահեւախան դիւ-ղին մէջ: Վահագն նաեւ ճանչցուած է Որսորդութեան աստուած: Իւրաքանչիւր ամսու 27-րդ օրը նուիրուած էր Վահագնի պաշտօնին:

Հայ դիցարանութեան մէջ երրորդութեան մը պաշ-

տամուռները կը փորձեն տեսնել ոմանք, Արամազդի, Վահագնի ու Անահիտի մէջ, իսկ ուրիշներ՝ Վահագնի, Անահիտի ու Աստղիկի մէջ, որոնց ձօնուած էր Աշտիշատի վերոյիշեալ եռաբաղինեան մեհակները:

Վահագն՝ ինչպէս նկատեցինք վերեւ, ութերորդը կը ճանչցուի Հայկական համաստուածութեան մէջ, ու ամենքէն շատ հայացածը: Ութերորդի այս հանդամանքը ոմանք կը նկատեն իբր բարձրագոյնը եւ գերիվերն, ինչպէս Փիւնիկական դիցաբանութեան մէջ Եւմուրը ութերորդ ու մեծագոյն աստուածը կը նկատուէր:

* * *

Վերեւ շեշտեցինք սլաւոմական այն ճշմարտութիւնը, թէ նախաքրիստոնէական Հայ կրօնը արդիւնքն էր Պարսկական, Ասորական, Յունական ու Հռովմէական դանազան ազդեցութիւններուն: Ստորեւ կը նշանակենք ցանկը Հայկական համադիցին եւ ցոյց կուտանք անոնց ամենահաւանական մօտիկութիւնը ուրիշ ազդերու դիքին:

Հայ	Յայն	Հռովմէական	Պարսկական
Արամազդ	Ջեւս, Դիոս	Իւրիդէո	Որմիզդ
Անահիտ	Արտեմիս	Դիանա	Նահիտ
Վահագն	Արէս, Հէրակլէս	Մարս	Վերեթրանդա
Աստղիկ	Ափրոդիտէս	Վէնուս	
Նանէ	Աթենաս	Մինէրվա	
Միհր	Հելիստոս	Վուլկան	
Տիւր	Ապոլլոն, Հերմէս	Մերկուրի	Տիւր
Բարչամին Հերա		Երանոն	

Ասորական ծագումէ եղողներն են Բարչամին, Նանէ եւ Աստղիկ (նոյնացուած Բելլի դիւցուհիին հետ):

ՄԵ ՀԵԱՆՆԵՐ

Հայերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր իրենց պաշտամուռնքն ու կրօնական ծիսակատարութիւնները

կ'ընէին բացօթեայ վայրերու մէջ, բարձրաբերձ լեռներու գագաթը, մեծ գետերու եզերքը կամ սօսի ու մայրի անտառներու ծոցը: Արտաշէսեան եւ Արշակունեաց Հարստութեան օրով շինուեցան մեհեաններ, որոնք իբր տաճար կը ծառայէին զանազան աստուածներու պաշտամունքին նուիրուած:

Հայկական մեհեանները քրիստոնէական յետագայ եկեղեցիներուն նման ընդարձակ չէին: Անոնք երկու տեսակ էին, բարձր աշտարակաձեւ, ու գետնափոր: Անոնց ներքին յօրինուածքը գրեթէ միանուագ էր:

Հայաստանի գլխաւոր մեհեանները թիւով ութն էին: Իւրաքանչիւրը նուիրուած էր մասնաւոր աստուծոյ կամ աստուածներու, որոնց արձանները կանգնած կը կենային բազիններու վրայ:

Վերեւ Հայկական համադիցին մասին գրած ժամանակ արդէն մանրամասնօրէն յիշած ենք այս ութը մեհեանները, տուած ենք անոնց վայրն ու անուանած ենք աստուածները, որոնց պաշտամունքին նուիրուած էին անոնցմէ իւրաքանչիւրը:

Մեհեանները աստուածներու բնակարաններն ըլլալով պատնէշներով շրջափակուած էին, ու իրենց կից ունէին զանազան խուցեր ու բնակարաններ քուրմերու, սպասաւորներու եւ զինուորներու համար: Անոնք ունէին նաեւ մատաղատեղ զոհուելիք անասուններու համար:

Մեհեանին մասերն էին առջեւը կանգնած շարժական բազինը, իր կուռքով, որուն առջեւ զոհ կը մատուցուէր երկրպագութեամբ: Ներքին մասին յառաջամասը յատկացուած էր սրբարանին ու զոհարանին, կամ սպանդանին, որուն վրայ կը մօրթուէին նոխաղները: Ներքնագոյն սենեակը կը կոչուէր ներքին խորհրդոց սենեակ, որ մի միայն պաշտօնատարներուն, արքունական գերդաստանին ու աւագանիին մատչելի էր:

Մեհեանին մօտ կառուցուած էր գանձարանը, ուր

կը պահուէին թանկագին ընծաներն ու զարդերը, նուիրուած ժողովուրդէն ու արքունիքէն :

Հայոց մայր մեհեանն էր Վահեմահեան եռարագինեան տաճարը, հաստատուած Տարօնի Յաշտիշատ Մեհեանգիւղին մէջ, ու ձօնուած Վահագնի, Անահիտի ու Աստղիկի: Անոր քրմապետութիւնը յանձնուած էր Վահուհեաց նախարարական տոհմին: Աշտիշատի տաճարին մէջ կը գտնուէր Վահագնի պղնձաձոյլ ոսկեղօծ անդրին, Անահիտի միաձոյլ ոսկիէ անդրին եւ Աստղիկի ոսկէփայլ ու վարդամատն արձանը:

Հոս կը կատարուէին Նաւասարդի փառահանդէս տօները թագաւորներու, նախարարներու ներկայութեան եւ բաղմաթիւ ուխտաւորներու մասնակցութեամբ: Անահիտի կուռքը ուսամբարձ վերցուցած թափօր կը կաղմէին մեհեանին շուրջ: Յետոյ քրմապետը ի յիշատակ դիցունհոյն ջրերու պաշտպան պաշտօնին Արածանիի ջուրը կը սրսկէր ժողովուրդին վրայ եւ վերջիններն ալ նոյնը կ'ընէին իրարու վրայ, իսկ ի յիշատակ Աստղիկի աղանի կը թըռցնէին ու վարդ կը սփռէին:

Այսօրուան Վարդավառի տօնը կը համապատասխանէ Նաւասարդի այդ հսկայական տօնակատարութեանց:

Յաշտիշատը Հայոց մեծագոյն ու ամենանուիրական ուխտատեղին էր ու կրօնական ծիսակատարութեանց կեդրոնավայրը: Ինչ որ էր Ակրօփօլը հին Աթէնքի մէջ եւ Կապիտոլիոնը Հռոմի մէջ, նոյնն էր Յաշտիշատը Հայաստանի մէջ:

ԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Յունական տիրապետութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ ամենէն շատ երեւան կուղայ արձաններով, որոնք կամ կողոպտուած էին Յունաստանէն, կամ Ասորեստանէն, կամ այլ վայրերէ, եւ կամ շինուած էին հայ արձանագործներու ձեռամբ պղինձէ, ոսկիէ, փղոսկրէ,

քարէ կամ փայտէ չ ինչպէս Հայոց դիւսաւոր դից անդրի-
ները: Երիզայի մէջ կանգնած Անահիտական արձանը դե-
ղարուեստական հոյակապ դործ մ'էր, որ Մարկոս Անտո-
նիոս Հռովմայեցի Կայսրը խորտակեց ու իր զինուորնե-
րուն իբր աւար բաժնեց: Հայերը անմիջապէս ուրիշ ոս-
կեղէն անդրի մը շինեցին 12 կանգուն բարձր եւ ուրիշ
մ'ալ անոր եղբօր Դեմետրի ձօնուած 15 կանգուն բարձր:

ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Հայերը առհասարակ ճանչցուած են կրօնասէր ժողո-
վուրդ: Բայց հին հայերը խիստ մոլեռանդ ու ջերմե-
ռանդ դիցապաշտներ էին: Մեհեաններու պաշտամունքը
կը բաղկանար երգերէ, նուէրներէ, զոհերէ, որոնք կը
մատուցուէին արարողութիւններով ու ծէսերով մասնա-
ւոր աստիճանաւորներու ձեռամբ: Յաշտը կամ զոհը
(այժմու իմաստով պատարագը) կը ձօնուէր բաղիններու
առջեւ: Ամէն աստուած ունէր իրեն յատուկ յաշտ մը:
Արամազդ սպիտակ ձի, սպիտակ ջորի, սպիտակ ոչխար,
սպիտակ ցուլ ու սպիտակ թռչուն կը պահանջէր: Աստ-
ղիկի վարդ ու ոսկեղէն նուէրներ կը շուայուէին: Միհրի
ձիեր կը զոհուէին, ու այսպէս յաջորդաբար:

Ողջակիզեալ կենդանեաց միսերէն մաս մը կը հրկի-
զուէր աստուածները հաճեցնելու համար, որովհետեւ
անոնք չէին ունկնդրէր մարդոց ձեռնունայն աղաչանքնե-
րուն: Իսկ մնացեալ մասը կը բաշխուէր քուրմերու, զին-
ւորներու, սպասարկողներու, ուխտաւորներու եւ աղ-
քատներու: Քրիստոնեայ Հայոց մատաղն ու հոգեհացը,
ինչպէս նաեւ եկեղեցիներու մէջ բաշխուած մասը կուս-
պաշտական շրջանի այդ սովորութեանց շարունակու-
թիւններն են:

ՀՄԱՅՔ, ՊԱՏԳԱՄՆԵՐ ՈՒ ՔՈՒՐՄԵՐ

Հայերը ճակատագրի ջերմ հաւատացող էին ու մեծ
կարեւորութիւն կ'ընծայէին բարեգուշակ ու չարագուշակ

բաղդի: Հետեւաբար կը բաղձային գուշակել ապագան կախարդանքով, որոնց մասնագէտներն էին քուրմեր, կախարդներ ու հաւահարցուկներ: Դից կամքն ու փափաքները իմանալ խիստ կենսական կը նկատուէր: Ասոր համար որոշ դիմում կ'ընէին դից պատգամներուն (oracles): Ամենագլխաւոր պատգամատեղին Ուրարտական շրջանէն մնացած Արմաւիրի հսկայական Սօսիներն էին, որոնց սօսափիւնէն դից կամքն ու միտքը կրնային հասկնալ: Ոչ նուազ կարեւոր էին նաեւ Բուքի եւ Պաղատի լեռները:

Այդ պատգամատեղիներուն մէջ «Երագացոյց» Տիր աստուածն ու պատգամախօս Մասիսարնակ քաջերը կը հաղորդակցէին մարդկանց հետ, որոնք անձնական կամ ընկերային խնդիրներու համար խորհուրդ կը հարցնէին զիտնալու համար թէ աստուածները որքան նպաստաւոր են կամ աննպաստ, միջնորդութեամբ «Հարցուկներու» եւ «Երագահաններու»: Պատգամախօսութեան այս ձեւը զբոսութէ յար ու նման էր Ապոգոնի Դելփական պատգամախօսութեան Պիւթիա հարցուկին գործածած ձեւերուն: Հարցուկները կը փակուէին հոտով ու ծուխով լեցուած սենեակներու մէջ ու ահարկու ճիչեր արձակելով, փրբփրալից շրթներով, դէմքի ու մարմնի անճոռնի ծամածը ութիւններով, կցկտուր բաներ կ'արտասանէին, որոնցմէ դից պատգամները կը թարգմանէին սպասարկող քուրմերը:

Կրօնական այս տեսակ սիստեմի մը մէջ մեհենապետներու եւ քուրմերու դերն ու ազդեցութիւնը խիստ մեծ էր, թէ ժողովուրդին քով եւ թէ թաղաւորին ու իշխանաց առջեւ: Անոնք թէ կրօնապետ էին, թէ դից պէտքերուն մատակարար, թէ՛ գուշակ եւ թէ բարոյախօս: Անոնք կը գրէին պատմութիւնը երկրին կրօնական ու քաղաքական անցքերուն, Մեհենական պատմութիւն անուան

տակ, որոնցմէ հսկայ հատորներ կը կազմէին, Մեհեմա-
կան Մատեան անունով: Անոնք կը կատարէին ծէսերն ու
արարողութիւնները, ինչպէս կը մատուցանէին զոհը:

Քուրմերը մասաւոր դասակարգ մը կը ներկայաց-
նէին: Քրմապետը արքունի մեծ իշխաններուն չափ պա-
տիւ ունէր: Քրմապետութիւնը ժառանգական սեպհակա-
նութիւնն էր Վահունի Նախարարութեան: Քուրմերը ոչ
միայն զերծ էին տուրքէ եւ ծառայութենէ, այլ ունէին
ընդարձակ կալուածներ եւ իրենց յատուկ բանակը:

Քուրմերու պաշտօնական զգեստները հետեւեալներն
էին — լայն պարեգօտ մը, շուրջառանման սպիտակ վերար-
կու մը, դաստակներուն վրայ բազմազոյն ապարանջան-
ներ, իսկ գլխարկի տեղ խոյր մը:

ՈԳԻՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՆՔ

Բոլոր նախնական ազգերու նման Հայերն ալ կը հա-
ւատային բարի եւ չար ոգիներու գոյութեան: Ասոնցմէ
ամենազլխաւորներն էին Մասիսաբնակ քաջերը, բարի եւ
հայրենական պատուոյն վրէժխնդիր ոգիներ, յետոյ Առ-
լէզները, կամ Յարալէզները (Արա-լիզող) պատերազմի
մէջ մեռնող քաջերու վերքերը լիզող ու զանոնք կենդա-
նացնող ոգիներ: Որումն արու նախահայրերու ոգին կը
մարմնաւորէր, իսկ Ուրիի կամ Ուիի էջ նախնիքներու:
Չար ոգիներն էին, Այս, խաժեր, քուլսեր, դրուժներ,
շիտաբներ եւ ֆիւազներ, որոնց իւրաքանչիւրին համար
որոշ չարիք մը կամ պատուհաս մը նշանակուած էր:

Այս ոգիները ժամանակի ընթացքին վերածուեցան
երկու որոշ դասակարգերու, բարի ոգիները կոչուեցան
Հրեշտակներ, իսկ չար ոգիները կոչուեցան դեւեր:

Հայերը նաեւ կը պաշտէին իրենց հայրենիքի լեռնե-
րը, գետերը, ծառերը, օրինակի համար, Եփրատ ու
Արաքս գետերը, Մասիս, Արագած, Նպատ ու Գրգուռ
լեռները, սօսի, բարդի ու լօշտակ ծառերը:

Կենդանիներն ալ որոշ տեղ բռնած են հայերու կրօնական զգացմանց մէջ: Հայերը վախցած են օձերէն ու վիշապներէն, բայց պաշտած են ձին, խոյը, ինձը, եղջերուն, եղը, նոյն իսկ վիշապաքաղը, վարադն ու առիւծը, որովհետեւ անոնք վիշապները կ'սպաննէին:

Կար նաեւ Սպանդարամետը, երկրի բերքերուն, այգիներուն եւ գինիին աստուածը, որմէ նաեւ կը ներշնչուէին Գողթան Մուսաները: Անոր շուրջ կը խմբապաւէին Յուշկապարիկները եւ պարիկները:

Երկրագունդի անդունդին մէջ կը թաղաւորէր Սանդարապետը, թաղաւոր մեռելներու աշխարհին, որուն քով կը կանգնէր Յռակ անուն շուն մը: Իրեն սպասարկուներն էին Վամանդ, Թպղա, Ալ ու Առնակ չար ոգիները, ամենքն ալ առանձին պաշտօներով: Այս վերջինը՝ Առնակ հոգէառ ոգին է, որ Գրոդ ալ կը կոչուի:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Հայերը իրենց նախահարց հրաշալի կեանքն ու դործերը վէպերու վերածած անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր պատմած են սերունդէ սերունդ: Այս առասպելներու գլխաւորներն են Արամազդի առասպելը, որ կը պատկերացնէ անոր ծնունդը եւ չարին դէմ մղած իր անընդհատ պայքարը, Հայկի առասպելը, որ կը ներկայացնէ մեր ազգին ծագումն ու անկախութեան համար մղած իր պայքարը, որուն համար երկնակամարի ամենապայծառ Համաստեղութիւնը նուիրած ենք իրեն, Որինոն անունով: Արա Գեղեցիկի առասպելը՝ որ կը պատկերացնէ Հայ Յեղի բարոյական մաքրութիւնն ու ընտանեասիրութիւնը, Վահագնի առասպելը, որ կը խորհրդանշէ լոյսի եւ ոյժի կրկնակ դադափարները, եւ Արտաւազդի առասպելը, որ էականին մէջ ազդարար ու բարի փրկիչի մը առասպելն է, ու կը համապատասխանէ Հրէից մեսիաի դադափարին:

Բաւական դժուար է հայ հեթանոսական կրօնին մէջ որոշապէս նշմարել հոգիի անմահութեան, կամ յարութեան ըմբռնումները: Արա Գեղեցիկի զրոյցին մէջ կայ տարերքը հոգիի անմահութեան ու յարութեան վարդապետութեան: Միհրի պաշտամունքին հետ նաեւ կապուած է յաւիտեանականութեան խորհուրդը: Անիկա իր երկընդադունները կը միւրճէր ջուրի մէջ ու այդ լուացումով կը քաւէր անոնց ոճիրները: Միհր կնիք կը զարնէր իր ընծայեալ զինուորներու ճակտին ու զանոնք կը կոչէր վերածնեալք ի յաւիտեանականութիւն:

Առնակ մեռելոց հոգիները կը տանէր Սանտարապետի աշխարհը ուր անոնք կը դատուէին ու կը զրկուէին Զինրատ Կամուրջը ահաւոր անդունդի մը վրայ ձգուած: Մեղաւորները կամուրջէն վար կը գլտորէին դէպի դժոխք կամ Տխուրք, միջակ մեղաւորներ կը մնային Կայանքի մը մէջ, տեսակ մը քաւարան, իսկ արդարները կը յառաջանային դէպի Արամադդի ոսկեղէն աթոռը, այսինքն Արքայութիւն կամ Անոյշքը:

* * *

Ահաւասիկ Հայոց Հին Կրօնը, հակիրճօրէն ներկայացուած իր բաղմապան ձեւերուն եւ երեւոյթներուն մէջ: Զայն ուսումնասիրելով կը յանդինք այն եզրակացութեան, թէ ճշմարիտ Աստուծոյ մը պաշտամունքի ճրգտումը այնքան հին է, որքան Հայ Ազգի ծագումը: Իսկ անոր բաղմապան հաւատալիքներուն, ձեւերուն, ծեսերուն ու արարողութեանց մէջ կը գտնենք հարազատ դրոշմը հայուն անհատական, ընտանեկան ու հաւաքական մաքուր բարոյականին, եւ ազգային ազատատենչ նկարագրին:

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հայոց նախաքրիստոնէական կրօնի դժուարին նիւթին չուրջ այս ուսումնասիրութիւնը կատարած ժամանակ լայնօրէն օգտուած ենք հետեւեալ հեղինակներու գործերէն. —

1. — «Պատմութիւն Հայոց»,

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

2. — «Հին Հաւատք կամ Հեքսագոսական կրօն Հայոց»,

Հ. ՂԵԻՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

3. — «Հայոց հին կրօնը կամ Հայկական

Դիցաբանութիւն»,

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

4. — «Աշխարհի Լոյսն 'ի Հայս»,

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ

ARMENIAN PAGAN RELIGION

The religion of a people, more than anything else, reflects their racial character, and is perhaps the greatest factor in their cultural attainment. For religion in its essence is the spiritual bond between man and the unseen force that governs the universe in its imponderable complexity with the most marvelous precision. Man, whether pre-historic, ancient or modern, has always felt intuitively his connection with this force, and has tried to pattern his activities upon this relationship. Thus have religions come into existence and have guided the spiritual as well as cultural activities of all peoples.

The religion of our ancestors, before christianity was adopted in the fourth century, may be described as nature worship. The sun, the moon, the stars, lightning, fire, storms, mountains and other awe-inspiring phenomena of nature were worshipped as the symbols and manifestations of the unseen force.

Also ancestor - worship was very common among the ancient Armenians, who showed their appreciation of the greatness of a person by deifying him after his death, thus immortalizing him and perpetuating his great deeds and valor.

The gods in this pagan religion were like men in their appearance, having all the human attributes and virtues, as well as some of their vices. Intellectually and physically, however, they were much superior to humans, and they were immortal.

There were numerous deities in this pagan rel-

igion but the chief gods of the Armenian Pantheon were originally seven in number, augmented later to eight by the addition of a deified human, who became one of the most worshipped gods of our ancestors.

It is true that the pagan religion of the Armenians was influenced by the religions of their neighbors, as we find a similarity between their chief deities and those of the Greeks, Persians and semitic peoples. The following table shows the kinship that existed between these ancient creeds.

Armenian	Greek.	Roman	Persian
Aramazt	Zeus	Jupiter	Ormizd
Anahit	Artemis	Diana	Nahit
Vahagn	Herakles	Mars	Verethragna
Asdghig	Aphrodite	Venus	
Nane	Athene	Minerva	
Mihr	Hephaestos	Vulcan	
Tir	Apollo	Mercury	Tir
Barshamin	Hera	Juno	

The functions and attributes of these gods were similar in many respects to those of the deities of the neighboring people. This similarity can be noted by a brief description of their attributes.

Aramazt

He was the father of all gods and the supreme deity of the Armenian Pantheon. He was "the architect of the universe" and the "creator of heaven and earth." He was called great, wise and brave, but never figured as a war god, the title **Amenaber** — bringer of all (good) things — described his great generosity. Although the father of all gods,

and especially of Mihr, Anahit and Nane, he had no Queen Goddess.

Anahit

The love and devotion accorded to this goddess may well be gleaned from a passage written by an early Armenian historian, Agathangelos: "The great lady Anahit, who is the glory and life-giver of the human race, whom all kings honor... who is the mother of all sobriety and the benefactress of all mankind. The great Anahit, born of Aramazt, through whom Armenia lives and maintains her existence".

She was also the goddess of fecundity and the patron of children who grew under her affectionate care. Her temple at Erez was one of the richest of the antiquity according to the Roman historian Pliny.

Mihr

This sun god of the Armenians, was later superseded by Vahagn. He was also the god of truth, justice and loyalty, and the people took their oaths in his name. His only influence upon the Armenians may be noted from the proper names derived from Mihr which are used to the present day, such as Mihran, Mihrdat, Mihranush, Mehrujan etc.

Tir

Tir was an armenianized combination of Apollo and Hermes, for this god was the scribe and messenger of Aramazt as well as the patron of arts and letters. The names Tiran, Tirdat, Tirair, Tiradz are reminders of this ancient deity.

Asdghig

The loveliest figure in armenian mythology, Asdghig, the goddess of love and passion, was represented as delicate as starlight, as loving as a dove and

as fragrant as a rose. For that reason her symbols were a star, a dove and a rose. She was the mistress or wife of Vahagn and her sanctuary at the famous Vahevahian temple at Ashtishat dedicated to Anahit, Asdghig and Vahagn was significantly called the "chamber of Vahagn."

The festival of this goddess come at the beginning of summer under the name of Vardavar, which is still observed by the Armenians under a christian guise, and some of the customs observed on that day, such as sprinkling of water on each other, flying doves, playing games, etc. are reminders of the great pagan holiday dedicated to the rose-fingered Asdghig of the ancients.

Nane

A patroness of war and dispenser of wisdom, Nane was considered to be the Athene of the Greeks, imported into Armenia by Tigranes The Great.

Barshamin

This deity was probably imported from Phoenicia by Tigranes. For although he was among the major gods there is very little known about him.

Vahagn

Although not included among the original seven great gods of the Armenians, Vahagn soon became one of the Three greatest deities of our ancestors. As sun-god, as fire-god, as god of war, god of victory, god of lightning, Vahagn was the most popular, as he was the most national, with the exception perhaps of Anahit. According to tradition he was born of fire

and he had "hair of fire, a beard of flame, and his eyes were like two suns."

Spirits

Pagan Armenians also believed in good and evil spirits. The good spirits were called **kach**, which has come to mean brave, and later under Persian influence they were known as **Hreshdags** which in modern Armenian means angel. **Char**, which now means evil was the name applied to evil spirits, and **Dev** (devil) was the Persian name for these, adopted later by the Armenians. According to legends some spirits, called **arlez**, brought back to life heroes who fell on the battlefield by licking their wounds.

They also believed in ghosts or spirits of inanimate objects such as fields, woods, mountains, houses, trees, wells and especially of graveyards.

ЦЕНА

A $\frac{II}{5767}$

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0022473

10²
12

A ^{II}
5761

554
op. 2. 1. 4

ԳԻՆ 10 ՍԷՆԹ